

İmam Ebû Hanîfe'nin İbadetler Konusunda Yalnız Kaldığı Bazı Görüşleri ve Bunların Tahlili

Mehmet Ali Aytekin*

Öz

İslam düşünce tarihinin köşe taşlarından biri olan İmam Ebû Hanîfe, aynı zamanda İslam hukukunun kurumsal yapıya kavuşmasına katkı sağlayan fakihler arasında ilk sıralarda yer alır. Onun düşünce sistemi farklı ilmi disiplinler tarafından çok yönlü olarak araştırılmış; İslam düşünce ve hukuk tarihindeki derin etkisi ve haiz olduğu konumu takdir ve teslim edilmiştir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe, bazı görüşlerinden dolayı birtakım eleştirilerin hedefi olmuştur. Eleştirilen yönlerden biri de münferit kaldığı fikhî görüşleridir. Doğası gereği fikhî konularda ihtilaf, kaçınılmaz bir durumdur. Bu nedenle fıkıhta farklı doktrinler ortaya çıkmıştır. Ancak bazı meselelerde İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi öğrencilerinin dahi diğer mezhep imamları ile aynı kanaatte olması, İmam Ebû Hanîfe'nin hadislere aykırı hareket ettiği şeklinde ve benzeri birtakım ithamlara maruz kalmasına neden olmuştur. Fıkıhın ibâdât, muâmelât ve ukûbât alanlarını ilgilendiren bu görüşlerin tamamı makalenin sınırlarını aşacağı için çalışmada sadece ibadetler konusunda Ebû Hanîfe'nin yalnız kaldığı görüşleri ele alınmış ve bunların tahlili yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Cumhur, İmâmeyn, Hanefî Mezhebi, Fikhî Görüşler, İbadet.

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ORCID: 0000-0002-0318-7515, maliaytekin@hotmail.com

The Most Famous Perspectives of Imam Abū Ḥanīfa Related to Worship Practices That He Stood Alone and The General Investigation of Those Issues

Abstract

Imam Abū Ḥanīfa, one of the most significant figures of the history of the Islamic thought, was one of the pioneers who contributed to the development of Islamic law. His thought has been examined even by different sciences in many respects and it is clear that his significance in the field of Islamic law and philosophy cannot be neglected. Meanwhile, he has been criticized by some other scholars due to his perspectives. Most of the critiques directed to him were about his solitary ideas. Usually, there unavoidably can be several discussions on juridical issues. Therefore, many different doctrines are related to those new issues. Especially, when his students such as Imam Abu Yusuf and Imam Mohammad stand with other scholars, he has been subjected to certain criticism. As studying Imam Abū Ḥanīfa's solitary views in all issues in *ibādāt*, *muamelāt*, and *ukūbāt* would become beyond this study, this article examines just certain issues related to worship practices that Abū Ḥanīfa stood alone.

Keywords: Abū Ḥanīfa, Majority, Imameyn, Hanif Madhab, Juridical Perspectives, Worship.

دراسة تحليلية لبعض آراء أبي حنيفة التي انفرد بها في العبادات

الملخص

يُعد الإمام أبو حنيفة ركناً أساسياً من أركان تاريخ الفكر الإسلامي، وهو من أبرز الفقهاء الذين أسهموا في تكوين البنية المؤسساتية للشريعة الإسلامية. و كان مناهجه الفكري محل دراسة لمختلف العلوم التي تناولته من جوانب عدة، و سلّم بأن لمنهاجه الأثر العميق و المكانة الرفيعة في تاريخ الفكر و الشريعة الإسلامية. إلا أن بعض الانتقادات نالت أبا حنيفة نتيجة لبعض آرائه الفقهية التي انفرد بها عن غيره. إنّ الاختلاف في الأمور الفقهية، أمر تقتضيه طبيعة هذا العلم. و من أجل هذا ظهرت مذاهب مختلفة في الفقه. و أدى إتفاق تلاميذ أبي حنيفة -كالإمام أبو يوسف و الإمام محمد- مع أئمة المذاهب الأخرى في بعض المسائل، إلى إتهام أبي حنيفة بمخالفته للحديث. و لقد قمنا بدراسة و تحليل آراء أبي حنيفة التي انفرد بها عن غيره في العبادات فقط نظراً لأن جميع هذه الآراء المتعلقة بمجال العبادات و المعاملات و العقوبات الفقهية ستفوق حدود المقالة.

الكلمات المفتاحية: أبو حنيفة، الجمهور، الإمامين، المذهب الحنفي، الآراء الفقهية، العبادات.

A. Giriş

Kendine özgü sistematiğiyle tüm hukuk sistemleri arasında orijinal bir yapıya sahip olan İslam hukuku, İslam bilginlerinin fevkalade gayretleri ile kısa zamanda kurumsal bir kimliğe kavuşmuştur. Fıkıhın kurumsallaşmasında ve normatif bir hüviyet kazanmasında asırları aşarak modern zamana ulaşan ve hâlâ hayatiyetini devam ettiren fıkıh ekolleri ve özellikle de Hanefî fikhî düşünce sistemi kilit bir role sahiptir. Hanefî fikhî düşünce sistemi denilince de ilk akla gelen isim şüphesiz ki İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'dir.

İmam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767), özel olarak Hanefî doktrinindeki genel olarak da İslam düşünce tarihindeki derin etkisi pek çok araştırmaya konu olmuştur. Bu araştırmalarda Ebû Hanîfe'nin kelâm, hadis ve fıkıh gibi temel İslami ilimlerdeki düşünce sistemi çeşitli yönlerden, farklı açılardan ele alınmıştır. Yapılan çalışmalarda ve yazılan eserlerde Ebû Hanîfe'nin İslam düşünce tarihindeki etkisi ve konumu takdir ve teslim edilmekle birlikte bu büyük İmam, bazı görüşlerinden dolayı zaman zaman eleştirilerin de hedefi olmuştur.¹ Eleştirildiği yönlerden biri de yalnız kaldığı fikhî görüşleridir. Öğrencilerinden İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'in (ö. 189/805) dahi farklı

¹ Mesela İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* adlı hadis kitabının son cildinde “Kitâbu’r-red alâ Ebî Hanîfe” başlığı altında, “bu bölüm, Ebû Hanîfe'nin Allah Rasûlü'nden gelen hadislere muhalefet ettiği hususlar hakkındadır” (هَذَا مَا خَالَفَ بِهِ أَبُو حَنِيفَةَ الْأَنْزَلِيُّ الَّذِي جَاءَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ) değerlendirmesini yaparak Ebû Hanîfe'yi, zikrettiği meselelerde hadislere aykırı hareket etmekle itham etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah b. Muhammed Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409) 7/277-325. Ancak Ebû Hanîfe'ye yönelik bu tür eleştirilere cevap sadedinde birçok çalışma yapılmıştır. Mesela Muhammed Zâhid el-Kevserî, İbn Ebî Şeybe'nin 125 meselede Ebû Hanîfe'nin hadislere muhalefet ettiğini iddia etmesi ve bunları detaylandırması üzerine reddiye olarak *en-Nüketü'l-tarîfe fi't-tehaddis an rüdüdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe* adlı eserini; Hatîb el-Bağdâdî'nin İmam Ebû Hanîfe hakkındaki ithamlarına reddiye olarak da *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb* adlı eserini yazmıştır. Ayrıca bu tür iddialara akademik düzeyde de cevaplar verilmiştir. Örneğin bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: 2012), 272-311; Zaylabidin Azimamatov, “Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Eleştiriler”, *Dini Araştırmalar* 8/24 (Haziran 2006), 169-178; Saffet Köse, “Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012), 149-162; Fatih Tok, Ebû “Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürcülük ve Halku'l-Kur'an”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012), 245-267; Ataullah Şahyar, “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen Tenkitler”, *Journal of Islamic Research* 6 (Haziran 2013), 6-21; Kadir Gürler, Buhârî'nin Hanefîler İçin Kullandığı ‘Bazı İnsanlar’ İfadesine Yönelik Bedrüddîn el-Aynî'nin Değerlendirmeleri” *Uluslararası Bedrüddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı: Tebliğler, Müzâkereler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016) 355-369.

kanaatte olduğu bu konularda İmam Ebû Hanîfe'nin cumhur ulemadan farklı görüşlere sahip olması yadırganmış, hatta bundan dolayı bazı hadislere muhalefet etmekle itham edilmiştir.²

Ebû Hanîfe'nin bu tür görüşleri fıkıh kitaplarının ilgili bâblarında zikredilmiştir. Ancak diğer mezheplere ait literatürde Ebû Hanîfe'nin bir meselede yalnız kaldığı ifade edilirken genellikle onun, İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve İmam Ahmed (ö. 241/855) gibi mezhep imamlarının görüşlerinden farklı görüşte olduğu kastedilmektedir. Çünkü bu meselelerin birçoğunda İmam Ebû Hanîfe'nin yalnız olmadığı, öğrencilerinin de onunla aynı kanaatte olduğu görülmektedir.³

İmam Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşleri ile ilgili akademik düzeyde birtakım çalışmalar yapılmıştır.⁴ Fikhî görüşleri yanında onun usûl anlayışını ihtiva eden

² Fikhî meselelerde cumhura muhalif görüşler sadece Ebû Hanîfe'ye has bir durum değildir. Zira diğer mezhep imamlarının da bazı fikhî meselelerde münferit kaldıkları ehline malum olan bir husustur. Nitekim onların bu tür görüşlerini fikhî kitaplarında bulmak mümkündür. Bu tür ihtilaflar, itihad ehlinde sadır olduğu sürece normal bir durum ve fikhî bir zenginlik olarak kabul edilmeli; bunlar ayırtırmaya, bölünmeye ve taassuba neden olmamalıdır.

³ Mesela İbn Rüşd, namazda sesli gülmenin abdesti bozması konusunda Ebû Hanîfe'nin şaz kaldığını ifade etmektedir (Bk. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Alî Muhammed Muavvaz [Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004], 44). Ancak bu meselede Hanefî mezhebi imamları arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır (Bk. Mahmûd b. Ahmed Bedrüddin el-Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, thk. Eymen Sâlih Şa'bân [Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012], 1/287). İmam-ı A'zam'ın malî muamelâta yalnız kaldığı meselelerin ele alındığı "*Müfredâtü Ebî Hanife fi'l-muâmelâti'l-mâliyye ve tatbikühe'l-muâsıra*" ismiyle yapılan akademik çalışmada da genelde diğer mezhep imamlarından farklı olan görüşlerin ele alındığı görülmektedir (Bk. Cevzâ bt. Bâdî el-Uteybî, "*Müfredâtü Ebî Hanife fi'l-muâmelâti'l-mâliyye ve tatbikühe'l-muâsıra*" [Riyad: Melik Suûd Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1426], 61-253).

⁴ Bu çalışmalar için Bk. Celal Yeniçeri, "Ebû Hanîfe'nin Hayatı, Malî ve İktisadî Görüşleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 255-272; Mehmet Erdoğan, "İmam Ebû Hanîfe ve Kadının Nikah Akdinde Taraf Olması", *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 255-257; Abdullah Kahraman, "Ebu Hanîfe'nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek -Sefihin Hacir Edilmemesi-" *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 247-253; Kâşif Hamdi Okur, "Ebû Hanîfe ve Anadilde İbadet", *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 83-90; Soner Duman, "Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar, Sebepler, Analiz)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012), 441-465; Davut İltaş, "Ebû Hanîfe'nin Haramlık Doğuran Süt Emme Müddeti Konusundaki Görüşünün Temellendirilmesi", *Bilimname* XXV/2 (2013), 7-48; Abdülmuhsin Tâhâ Yûnus, "el-Mesâilü'l-fikhiyye elletî fevveza fihâ el-İmâm Ebû Hanife rahimehüllâh el-hükme ilâ ra'yi'l-mübtelâ", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KÜİFD)* 1/1 (Kasım 2017), 123-158; İlyas Yıldırım, "Hanefî Geleneğin İmâmeyn'in Ebû Hanîfe'ye Muhalefetini Yorumlayışı: Öşür Merkezli Bir Okuma", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 34 (Ekim 2019), 51-84.

önemli ve hacimli çalışmalar da yapılmıştır.⁵ Ancak onun yalnız kaldığı meseleleri ele alan müstakil bir çalışma, görebildiğimiz kadarı ile bulunmamaktadır. Haddi zatında bu konuda müstakil bir çalışmanın yapılması Ebû Hanîfe'nin ichtihadında takip ettiği usulün daha somut bir şekilde tespit edilmesine katkı sağlayacağı gibi, bu ve benzeri meselelerde İmam'ın hadisleri nasıl değerlendirdiği ve hadislere muhalefet edip etmediği hususunu netleştirmeye de katkı sağlayacaktır.

Bu düşünceden hareketle makalede Ebû Hanîfe'nin cumhurdan yani İmâmeyn⁶ ve diğer üç mezhep imamından farklı olan görüşleri ele alınacaktır. Ancak makalenin hacmini aşacağı için bu çalışma sadece ibâdât alanı ile sınırlandırılmış; muâmelât ve ukûbât ile ilgili konular kapsam dışı bırakılmıştır. Meseleler ele alınırken önce cumhurun⁷ görüşleri ve delilleri, daha sonra Ebû Hanîfe'nin görüşü ve delilleri verilecektir.⁸ Konunun özelliği gereği çalışmada

⁵ Örneğin Metin Yiğit “İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet” adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır. Genel olarak Ebû Hanîfe'ye göre sünnetin hücciyetini ele aldığı çalışmasında Yiğit, tahrîç yöntemi ile Ebû Hanîfe'ye sonraki dönemlerde nispet edilen usûl kaidelerinin nispetini değerlendirmiş ve bazılarının ona nispetini sağlıklı bulmamıştır (Bk. Metin Yiğit, İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet [Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007], 181-336). Yiğit'in çalışması aynı isimle 2009 yılında İz yayıncılık tarafından neşredilmiştir. Ayrıca Yiğit, doktora tezinden yine aynı isimle *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*'nde bir makale neşretmiştir (Bk. Metin Yiğit, İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012), 69-114. Diğer çalışmalar için bk. Hacı Mehmet Günay, “Hanefî Mezhebi'nin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler, Hiyerarşi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşününün Tercih Edildiği Durumlar ”, *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi* (Bursa: KURAV Yayınları, 2005), 417-429; Sahiran Syamsuddin, “Ebû Hanîfe'nin Âhad Hadisi İslam Hukukunun Bir Kaynağı Olarak Kullanması” çev. Abdullah Kahraman, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 (Aralık 2003), 319-331; Ferhat Koca, “Hanefî Mezhebinde Ebû Hanîfe İle Ebû Yûsuf ve Muhammed Arasındaki Hukuki Görüş Farklılıkları”, *EKEV Akademik Dergisi* 8/18 (Kış 2004) 143-160; Ertuğrul Akın, “Diğer Müçtehitlerle Farklılıkları Bağlamında Ebû Hanîfe'nin İctihad Mantığı” (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009); Musa Günay, İslam Hukukunun Oluşum Sürecinde İctihad: Ebû Hanîfe Örneği (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Musa Günay, “Hanefî Usûlündeki Bazı Prensiplerin İmam Ebû Hanîfe'ye nispetinin Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012), 299-325. Yapılan bu çalışmalar tamamıyla İmam Ebû Hanîfe'nin usûlü ve usûl anlayışı üzerinde yoğunlaşmıştır.

⁶ İmameyn ifadesinden kasıt İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'dir.

⁷ Bu çalışmada cumhurdan maksat İmam Mâlik, İmam Şâfiî, İmam Ahmed ve Hanefîlerden İmam Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'dir. Makalede ihtisar babından bu âlimler için cumhur ifadesi kullanılacaktır.

⁸ Bize, Ebû Hanîfe'nin bizzat kendisinin yazdığı herhangi bir fıkıh kitabı intikal etmediği için onun görüşlerine ait deliller ve gerekçeler büyük oranda öğrencileri tarafından tahrîc

Ebû Hanîfe'nin delilleri üzerinde daha fazla durulacaktır. Zira çalışmanın hedefi ihtilafli olan bu meselelerde doğru olan tarafı ve görüşü belirlemek değil, Ebû Hanîfe'nin kullandığı delillerden hareketle onun meselelere bakış açısını ve yalnız kalma nedenlerini tespit edebilmektir.

Çalışmamızı yaparken öncelikle Hanefî mezhebinin en temel ve sağlam kaynaklarından biri olan Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eserinden hareketle Ebû Hanîfe'nin İmâmeyn'den farklı olan görüşleri tespit edilmiştir. İmam Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in bu meselelerdeki görüşleri de Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *el-Mühezzeb*'i, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Bidâyetü'l-müctehid*'i ve İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Muğni*'si gibi temel eserlere müracaat edilerek belirlenmiş ve böylelikle İmam Ebû Hanîfe'nin ibadetlerle ilgili meselelerde İmâmeyn ve diğer mezhep imamlarına nazaran münferit kaldığı görüşler ortaya çıkarılmıştır.

B. İbadetler Konusunda Yalnız Kaldığı Görüşleri

Bu kısımda öncelikle İmam Ebû Hanîfe'nin ibadetler alanında münferit kaldığı meseleleri zikredeceğiz, daha sonra bunlardan önemli gördüğümüz ve zaman zaman tartışmalara neden olan bazı görüşleri seçerek onların tahlilini yapacağız. Zira tüm meseleleri ele almak makalenin hacmini aşacaktır.

Yukarıda belirlediğimiz çerçevede tespit edebildiğimiz kadarıyla İmam Ebû Hanîfe'nin ibadetlerle ilgili meselelerde yalnız kaldığı görüşler şunlardır: Yolculuk esnasında su bulamayan ve yanında hurma nebîzi olan kişi, Ebû Hanîfe'ye göre nebîz ile abdest alır; diğerlerine göre nebîz ile abdest alması caiz değildir.⁹ Öğle namazının son vakti Ebû Hanîfe'ye göre fey-i zevâl hariç her şeyin gölgesi kendinin iki misli oluncaya kadar; diğerlerine göre bir misli oluncaya kadar devam eder.¹⁰ Öğle namazının son vaktindeki bu ihtilaf ikinci namazının

edilmiştir. Bu nedenle makalemizde, “Ebû Hanîfe delil olarak bu ayeti/bu hadisi getirmiştir...” şeklindeki cümlelerin bu bağlamda değerlendirilmesi gerekir. Esasında bu durum diğer imamlar için de geçerlidir.

⁹ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *el-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/17; Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr el-Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedi*, thk. Muhammed Tâmir [Kahire: Dâru's-Selâm, 1433/2012], 1/57; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 37; Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008), 1/21.

¹⁰ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/101; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/91; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 90; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1/303.

ilk vaktinde de ihtilafa neden olmuştur.¹¹ Yatsı namazının ilk vakti Ebû Hanîfe'ye göre şafaktaki beyazlık; diğerlerine göre şafaktaki kırmızılık kaybolunca girer.¹² Bir kişi Arapçayı güzel telaffuz edebilse de Ebû Hanîfe'ye göre ana dili ile namazda kıraatte bulunabilir; diğerlerine göre bulunamaz.¹³ Ebû Hanîfe'ye göre mazeret olmadan sadece burun üzerine secde yapmakla farz yerine gelir; cumhura göre gelmez.¹⁴ Ümmî bir kişi ümmî ve kârîlerden oluşan bir cemaate imamlık yaparsa, Ebû Hanîfe'ye göre hepsinin namazı fasit olur; diğerlerine göre ümmîlerin namazı sahih olup sadece kârîlerin namazı fasit olur.¹⁵ Vitr namazı Ebû Hanîfe'ye göre vacip iken diğerlerine göre vitir müekked sünnettir.¹⁶ Gemide mazeret olmadan namazı oturarak kılmak Ebû Hanîfe'ye göre caizdir; cumhura göre caiz değildir.¹⁷ Cuma günü imam hutbeye çıkınca hutbeye başlamadan önce cemaatin konuşması Ebû Hanîfe'ye göre caiz değildir; diğerlerine göre caizdir.¹⁸ Ramazan bayramında bayram namazına giderken Ebû Hanîfe'ye göre tekbir sessiz getirilir; diğerlerine göre sesli getirilir.¹⁹ Otuz ile kırk arasındaki sığırlardan iki yaşında bir buzağı zekât olarak verilir; altmış olunca da iki yaşında iki buzağı verilir. Ancak cumhura göre kırk ile altmış arası zekâta dikkate alınmaz, Ebû Hanîfe'ye göre kırk ve altmış arasındaki sığırların da kendi hesabına göre zekâtı verilir.²⁰ Nesil üretmek için erkekli ve dişili olarak bir arada yetiştirilen atlar Ebû Hanîfe'ye göre zekâta tabidir; diğerlerine göre tabi değildir.²¹ Ebû Hanîfe'ye göre gümüşte iki yüz ile iki yüz kırk dirhem, altında da yirmi ile yirmi dört miskal

¹¹ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/101; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/92; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 92; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/303.

¹² Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/02; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/93; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 93-94; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/372-373.

¹³ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/135, 140; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/117; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 117; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/303.

¹⁴ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/145; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/127; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 122; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/409.

¹⁵ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/185; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/151; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/639. Bu meselede İmam Şâfiî'den iki farklı görüş rivayet edilmektedir.

¹⁶ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/157; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/168; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 87; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/611.

¹⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/381; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Ced, *el-Beyân ve't-tahsîl*, thk. Muhammed Haçî vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 1/242; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/196; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/600.

¹⁸ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/216; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/92; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/27-28.

¹⁹ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 2/484; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/210; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/66.

²⁰ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/274; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/253; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 243; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/232. Ebû Hanîfe'ye göre kırktan altmışa kadar olan sığırların zekât hesaplaması için bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/253-254.

²¹ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/262; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/256; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/252.

arasındaki kûsurat zekâta tabi değildir; cumhura göre aradaki kûsuratın da zekâtı verilir.²² Cumhura göre belli özellikte olan ve beş veske ulaşan tarım ürünleri zekâta tabi iken Ebû Hanîfe'ye göre nisâb şartı olmaksızın tüm tarım ürünleri zekâta tabidir.²³ Kiraya verilen arazinin öşrü, Ebû Hanîfe'ye göre mûcîr üzerindedir; diğerlerine göre müstecir üzerindedir.²⁴ Ebû Hanîfe'ye göre mîkâtta baygın halde olan kişinin yerine, yol arkadaşları ihrama girebilir; diğerlerine göre bu caiz değildir.²⁵ Arafat'ta öğle namazını cemaatle kılamayan muhrim, Ebû Hanîfe'ye göre ikindi namazını cem etmeden her namazı kendi vaktinde kılar; diğerlerine göre öğle ve ikindiye cem ederek kılar.²⁶ Mina'da “taş, baş, tıraş” olarak formüle edilen ibadetler arasında tertip Ebû Hanîfe'ye göre vaciptir, terki dem cezasını gerektirir; diğerlerine göre tertip sünnet olup terkinden dolayı herhangi bir ceza gerekmez.²⁷ Mina'da dördüncü gün şeytan taşlama Ebû Hanîfe'ye göre zevalden önce yapılabilir; diğerlerine göre yapılamaz.²⁸ Ebû Hanîfe'ye göre ziyaret tavafını veya tıraş olmayı eyyâm-ı nahrden sonraya tehir eden kişi kurban keser (dem); diğerlerine göre tehirden dolayı herhangi bir ceza gerekmez.²⁹ Bir av hayvanı kesen muhrim, bundan bir şey yerse hayvanın kıymeti ile birlikte Ebû Hanîfe'ye göre yediğinin de bedelini öder; diğerlerine göre yediğinin bedelini ödemez.³⁰ Kurban bayramında kesilen kurbanın hükmü Ebû Hanîfe'ye göre vaciptir; diğerlerine göre müekked sünnettir.³¹

²² Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/291; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/265, 267; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/304.

²³ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/283; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/276; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 236, 245; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/338-339.

²⁴ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/290; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, thk. Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1426/2005), 2/522; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 231; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/330. Bu mesele esasında Mergînânî'nin *el-Hidâye*'sinde geçmemektedir. Ancak araştırmamız esnasında bu meselede de Ebû Hanîfe'nin yalnız kaldığını gördüğümüz için konuyu, güncelliğine binaen zikretme ihtiyacı hissettik.

²⁵ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/381; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/36.

²⁶ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/361; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/159; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn el-Karâfî, *ez-Zehîra*, thk. Muhammed Hacı vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1415/1994) 3/256.

²⁷ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/416; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/370, 413; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 325; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/191-192.

²⁸ Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/375; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/195.

²⁹ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/416; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/413; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 325; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/182, 191.

³⁰ Mâverîdî, *el-Hâvi'l-kebîr*, 4/306; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/426; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 3/82; Karâfî, *ez-Zehîra*, 3/328.

³¹ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, 1/432; Mergînânî, *el-Hidâye*, 4/1463; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 391; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/3.

Buna göre Ebû Hanîfe ibadetler konusunda yirmi üç meselede yalnız kalmıştır. Bunlardan; nebîz ile abdest almak, Arapça dışında anadilde ibadet, vitir namazının hükmü, taş-baş-tıraş arasındaki tertibin hükmü, ziyaret tavafının vakti, toprak ürünlerinin zekâtı, kiraya verilen araziden elde edilen ürünlerin zekâtı, atların zekâtı ve kurbanın hükmü gibi meseleler makalemizde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1. Hurma Nebîzi ile Abdest Almak

Âlimler mutlak su ile abdestin caiz olduğu, mutlak su anlamında olmayan sirke, yağ, çorba suyu ve süt gibi sıvılarla abdestin caiz olmadığı hususunda ittifak etmişlerdir. Ancak seferi iken su bulamayan ve yanında hurma nebîzi³² olan kişinin nebîz ile abdest almasının cevazında ihtilaf etmişlerdir.

İmam Mâlik, İmam Ebû Yûsuf, İmam Şâfî ve İmam Ahmed'in aralarında yer aldığı cumhura göre hurma nebîzi ile abdest almak caiz değildir. Su bulamayan kişi, yanında nebîz olsa da teyemmüm yapar. İmam Muhammed'e göre önce nebîz ile abdest alır, sonra teyemmüm yapar. İmam Ebû Hanîfe'ye göre bu kişi hurma nebîzi ile abdest alır, teyemmüm yapmaz.³³ Cumhur, abdest ayeti olarak bilinen "... eğer su bulamazsanız temiz toprak ile teyemmüm yapın..."³⁴ ayet-i kerimesinden ve "Temiz toprak, su bulamayan Müslümanın on yıl abdest suyudur"³⁵ hadis-i şerifinden hareketle bu hükme varmıştır.³⁶

Ebû Hanîfe'nin delili ise Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hurma nebîzi ile abdest almasıdır. Şöyle ki, cinlere İslam'ı tebliğ ettiği gecenin (leyletü'l-cin) sabahında abdest almak için İbn Mes'ûd'dan (r.a.) (ö. 32/652) su talep eden Hz.

³² Hurma nebîzi, suyun tatlanması için içine biraz hurma atılması veya suyun hurma ile kaynatılması ile elde edilen tatlı bir içecektir. Hafif acı olan suyun içine, tatlanması için hurma atmak Arapların adeti idi (Bk. Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, 1/71; Aynî, *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*, 1/497).

³³ Ebû Hanîfe'den bu meselede farklı görüşler de rivayet edilmiştir. Şöyle ki: Hasan b. Ziyâd, Ebû Hanîfe'ye göre bu durumda olan kişinin hem hurma nebîzi ile abdest alıp hem de teyemmüm yapması gerektiğini rivayet etmiştir. Nûh b. Ebî Meryem'den de Ebû Hanîfe'nin bu görüşünden rücu ederek kişinin teyemmüm yapması gerektiğine kail olduğu rivayet edilmiştir. Ancak zâhiru'rivâye olan görüş yukarıda zikredildiği gibidir (Bk. Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, 1/66-67).

³⁴ el-Mâide 5/6.

³⁵ Süleymân b. Eş'as Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Alemiyye, 1430/2009), "Tahâre", 120 (332); Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *el-Câmi' u's-sahîh*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Tahâre", 92 (124).

³⁶ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/17; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 37-38; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/21; Aynî, *el-Binâye*, 1/497.

Peygamber'e İbn Mes'ûd, yanında sadece hurma nebîzi olduğunu söylemiş; Peygamberimiz, “*güzel bir yemiş/hurma ve temiz bir su*” buyurarak nebîz ile abdest alıp sabah namazını kılmıştır.³⁷ Ayrıca sahâbeden Hz. Ali (ö. 40/661), İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs (ö. 68/687), hurma nebîzi ile abdestin caiz olduğu görüşünü dile getirmişlerdir.³⁸ Tâbiinden Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve 'İkrime (ö. 105/723) de bu görüştedir. Hattâ 'İkrime'nin, “su bulamayan kişinin abdest suyu nebîzdir” dediği rivayet edilmiştir.³⁹

İmam Ebû Hanîfe'nin bu meselede kıyası terk ederek İbn Mes'ûd'un rivayet ettiği hadisten dolayı⁴⁰ istihsan ile hüküm verdiği görülmektedir. Zira o, hurma nebîzi dışındaki üzüm, buğday, mısır gibi ürünlerden yapılan nebîze hükmü teşmil etmemektedir.⁴¹

Burada hakkında ihtilaf edilen hurma nebîzinin, içine hurma atılarak kaynatılmadan veya hafif bir şekilde kaynatılarak yapılan; fakat rekâketini (inceliğini) kaybetmeyen nebîz olduğunu belirtmemiz gerekir. Şayet nebîz, rekâketini kaybederek ğalizleşir (kalınlaşırsa) veya rekâketini kaybetmese de

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 6/360 (3811); Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 40 (85); Tirmizî, “Tahâre”, 65 (88); Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), “Tahâre”, 37 (384).

³⁸ Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 1/58; Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. 'İsmetullah 'Inâyetullah (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010), 1/199; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Şemsü'l-Eimme es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009), 1/215; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/69; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/57-58.

³⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/21; Aynî, *el-Binâye*, 1/498.

⁴⁰ Kâsânî, Mergînânî ve Aynî gibi Hanefî fakihleri bu hadisin aslen haber-i vâhid olsa da daha sonra sahâbe tarafından uygulanmış olmakla meşhur bir rivayet seviyesine geldiğini ifade etmişlerdir (Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/70; Mergînânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, 1/58; Aynî, *el-Binâye*, 1/506).

⁴¹ Muhammed eş-Şeybânî, *el-Asl*, 1/59; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 1/199; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/215-216; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/73. Hanefî mezhebinin bazı kaynaklarında İmam Ebû Hanîfe'nin bu görüşünden rücu ettiği ve nebîz ile abdeste cevaz vermediği bilgisi yer almaktadır (Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/215; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/67; Aynî, *el-Binâye*, 497. Ayrıca bk. Duman, “Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim [Kaynaklar, Sebepler, Analiz]”, 457). Ancak onun rücu ettiği bilgisi zâhiru'r-rivâye kaynaklarında zikredilmemektedir. Muhtemelen bu nedenle Ebû Hanîfe'nin meşhur olan görüşü nebîz ile abdest almanın caiz olmasıdır. Nitekim bu konunun ele alındığı *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî* (s. 1/199-226), *Bedâi'u's-sanâi'* (s. 1/66-73) ve *el-Binâye* (s. 1/496-507) gibi mufassal eserlerde müelliflerin meseleyi detaylandırarak Ebû Hanîfe'nin görüşünün doğruluğunu ispatlamaya çalışmaları rücu ihtimalini zayıflatmaktadır.

köpüklenecek kadar hurma ile aşırı kaynatılırsa, bu şekilde elde edilen hurma nebîzi ile abdestin caiz olmadığına âlimler arasında ittifak bulunmaktadır.⁴²

2. Arapça'dan Başka Bir Dilde İbadet

İmam Ebû Hanîfe'nin en çok konuşulan ve zaman zaman gündem oluşturan görüşlerinden biri, onun Arapça dışındaki bir dil ile ibadetin yapılabileceğini söylemesidir.

Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî mezheplerine ve Hanefilerden İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre namazda Arapçanın dışında başka bir dil ile kıraat caiz değildir. Hatta Mâlikî mezhebinde iftitah tekbirinin dahi Arapça dışında başka bir dil ile alınması caiz görülmemiştir. Şâfiî, Hanbelî mezheplerine ve Hanefilerden İmâmeyn'e göre Arapçayı güzel telaffuz edemeyen bir kişi, vakit dar olduğu takdirde iftitah tekbirini kendi dili veya başka bir dil ile alabilir; Arapçayı telaffuz edebiliyorsa başka bir dil ile tekbir alması caiz değildir.⁴³ Onlar bu görüşlerini şu şekilde gerekçelendirmişlerdir: Allah "... *Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun...*"⁴⁴ buyurarak namazda Kur'ân okunmasını emretmiştir. Yine "... *Biz onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik...*"⁴⁵ âyeti ile de Kur'ân-ı Kerim'in Arapça olduğunu beyan etmiştir ki, ayetten Arap dili ile indirilen nazma Kur'ân denildiği anlaşılmaktadır. Arapça olmayan diğer nazımlar Kur'ân kabul edilmediğinden namazda başka bir dil ile kıraat caiz değildir.⁴⁶

İmam Ebû Hanîfe'ye göre bir kişi, Arapçayı telaffuz edebilsin veya edemesin, iftitah tekbirini Farsça (veya Arapça dışında başka bir dil) ile alabileceği gibi namazda da Farsça (veya Arapça dışında başka bir dil) ile kıraatte bulunabilir. Ancak Arapçayı güzel telaffuz eden kişi bu durumda sünnete muhalefet etmiş olur. Hanefiler onun bu görüşünü şöyle temellendirirler: Namazda emredilen şey terğîb, terhîb, senâ ve ta'zîm kabilinden Kelâmullah'a

⁴² Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, 1/71-72.

⁴³ Bu durumda olan kişi ümmî kabul edilir ve Arapça telaffuzu öğreninceye kadar kendi başına kıldığı namazları kıraatsiz olarak eda eder; okuyabilirse Arapça olarak tesbih ve tehlil getirir, okuyamazsa bunu da terk eder (bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/137; Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, 1/363). Cemaatle kıldığında ise zaten imama tabidir.

⁴⁴ el-Müzzemmil 73/20.

⁴⁵ Yûsuf 12/2.

⁴⁶ Muhammed eş-Şeybânî, *el-Asl*, 1/219; Şîrâzî, *el-Mühhezzeb*, 1/135, 140; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/137-138; Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, 1/363-364; Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd el-Ced, *el-Mukaddimât'l-mümehhidât*, nşr. Muhammed Ali Beyzûn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002), 1/72; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 117; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1/372-373, 387; Aynî, *el-Binâye*, 2/176, 178.

delalet eden Kur'ân'ın okunmasıdır. Bunun Arapça lafız olması şart değildir. Zira farklı lafızlar ve diller arasında manaya delalet bakımından herhangi bir fark bulunmamaktadır. Allah, Kur'ân'ın özünün ve temel esaslarının önceki ümmetlerin kitaplarında da yer aldığını beyan etmiştir⁴⁷ ki, Kur'ân'ın özü onların kitaplarında Arapça değil; başka bir dilde yer almıştır. Ayrıca, “*Eğer Biz onu başka dilde bir Kur'ân yapsaydık...*”⁴⁸ âyetinde de şayet Kur'ân başka bir dilde nazil olsaydı onun yine Kur'ân olarak isimlendirileceğine işaret edilmiştir. Meseleyi, bir kişinin Farsça sözcüklerle iman ettiğinde mümin olmasına; hayvan keserken veya telbiye getirirken Farsça olarak okuduğunda amellerinin caiz ve sahih olmasına kıyas eden Ebû Hanîfe, bu istidlallerle birlikte Farsların Hz. Selmân'dan (ö. 36/656) Fâtiha sûresini Farsça olarak yazmasını talep edip Farsça yazılan Fâtiha sûresini, dilleri Arapçaya yatkın olduğu halde (veya dilleri Arapçaya yatkın oluncaya kadar) namazlarında okumalarını da delil olarak getirmiştir.⁴⁹

Ebû Hanîfe'nin bu meselede, hem hakkında ittifak edilen diğer fikhî hükümlere kıyasla hem de kendi aslına uygun olarak, diğer dillere çevrilen Kur'ân (meali) ile namazda kıraatin cevazına kail olduğu görülmektedir. Çünkü ona göre kıraatten maksat zikirdir. Zikir de herhangi bir dil ile hasıl olur. Ancak bu şekilde kıraatin sahih olabilmesi için okunan kıraatin Arapça aslına birebir uygun olması gerekir; aksi takdirde Kur'ân'ın tefsiri kabilinden olan tercümelemlerle kıraat sahih değildir.⁵⁰

⁴⁷ Bk. eş-Şuarâ 26/196; el-A'lâ 87/18-19.

⁴⁸ el-Fussilet 41/44. Bu ayette geçen “Kur'ân” kelimesi “Okunan bir kitap” anlamındadır.

⁴⁹ Muhammed eş-Şeybânî, *el-Asl*, 1/219; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/137-139; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/363-364; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/117. Farslarla ilgili rivayette Serahsî, فکانوا حتى عداتنا حتى إلى أن anlamı verilerek cümle, “Onlar, Fatiha'nın Farsça tercümesini dilleri Arapça'ya alışmaya kadar namazda okuyorlardı” şeklinde tercüme edilebilir. Ancak bu takdirde bu rivayet Ebû Hanîfe'nin istidlaline uygun düşmez. Cümle, حتى edatı iptidâiyye kabul edilerek “Onlar Fatiha'nın Farsça tercümesini namazda okuyorlardı ki, dilleri Arapçaya da alışmıştı” şeklinde de tercüme edilebilir. Bu takdirde rivayet Ebû Hanîfe'nin istidlaline uygun hale gelir. Serahsî rivayeti Ebû Hanîfe'nin istidlalleri arasında zikrettiğine göre muhtemelen ikinci anlamı kastetmektedir. Aksi takdirde Ebû Hanîfe'nin aleyhine bir delil irad etmiş olur.

⁵⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/137, 139; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/364. Nebîz ile abdest meselesinde olduğu gibi bu meselede de İmam Ebû Hanîfe'nin, görüşünden rücu ederek İmâmeyn'in ichtihadını benimsediği rivayet edilmektedir. Mergînânî, Aynî, Haskefî ve İbn Âbidîn gibi fakihler mutemed ve sahih görüşün bu olduğunu ifade etmektedirler (Bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/117; Aynî, *el-Binâye*, 2/179; Alâüddîn Muhammed b. Ali el-Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, thk. Abdülmün'im Halil İbrâhîm [Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002], 67; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilaziz İbn Âbidîn, *Reddü'l-*

Teşehhüdün, hutbenin ve ezanın da Arapça dışında başka bir dil ile okunmasının cevazındaki ihtilaf, kıraat ve tekbir hakkında meydana gelen ihtilaf gibidir. Ancak ezan konusunda Kâsânî, i'lâm (bildiri) şartı gerçekleşmeyeceği için ezanın Arapça dışında başka bir dil ile okunmasının ittifakla caiz olmadığına dair ikinci bir görüşe yer vermektedir. Hasan b. Ziyâd ise Ebû Hanîfe'nin i'lâm şartı yerine geldiği ve insanlar anladığı takdirde ezanın Arapça dışında bir dille okunmasını caiz gördüğünü rivayet etmektedir. Kâsânî de bu görüşü tercih etmiştir.⁵¹

3. Vitir Namazının Hükümü

Vitir namazının meşruiyetinde ittifak eden fakihler, vitrin hükmünde ihtilaf etmişlerdir. Mâlikî, Şafîî, Hanbelî mezheplerine ve İmâmeyn'e göre vitir namazı müekked sünnet; İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise vaciptir.⁵²

Cumhur, bir günde sadece beş vakit namazın farz kılındığını; bunun dışındakilerin nafil olduğunu ifade eden hadislerden⁵³ ve vitrin vacip olduğunu söyleyen bir kişiye Ubâde b. Sâmit'in (ö. 34/654), "O, yalan söylemiştir..."⁵⁴ şeklinde mukabelede bulunmasından hareketle vitrin sünnet olduğunu söylemiştir. Çünkü hadislerde, bir Müslümanın günde sadece beş vakit namaz ile

muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvri'l-epsâr, thk. Abdülmecîd Tu'me [Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1436/2015], 2/225). Ancak büyük önem arz eden bu bilginin zâhiru'r-rivâye kaynaklarında ve hatta *el-Mebsût* ve *el-Bedâi'* gibi temel eserlerde yer almaması rücu rivayeti hakkında birtakım tereddütleri berberinde getirmektedir. Kâsânî'nin bu konuda Ebû Hanîfe'nin görüşünün sahil olduğunu söylemesi, Serahsî'nin bu minvalde açıklamalar yapması da bunu teyit etmektedir (Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/137-139; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/365). Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Okur, "Ebû Hanîfe ve Anadilde İbadet", 83-90.

⁵¹ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/137, 139; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/365.

⁵² Ebû Hanîfe'den vitrin farz, vacip veya sünnet olduğuna dair üç farklı görüş rivayet edilmiştir. Farz olduğunu İmam Züfer; sünnet olduğunu da İmameyn tercih etmiştir. İmam Ebû Hanîfe'nin zâhiru'r-rivâye olan görüşü vitrin vacip olduğudur. Farz rivayeti terkinin günah, inkarının ise küfrü gerektirmeyen amelî farz anlamında olduğu söylenmiştir ki bu, vacibin karşılığıdır. Sünnet rivayeti de vitir namazının vücûbiyetinin sünnetle sabit olduğu şeklinde tevîl edilmiştir. Ancak İbnü'l-Hümâm'ın ifade ettiği gibi bu rivayetlerin hepsiyle kast edilen anlam vitrin vacip olduğudur (Bk. İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed es-Sivâsî, *Şerhu Feth'ul-kadîr* [Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.], 1/426; Aynî, *el-Binâye*, 2/473-474, 481).

⁵³ Bk. Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1419/1999), "İmân", 34 (46); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahih*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru lhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), "İmân", 2 (11); Ebû Dâvûd, "Salât", 1 (391); Ahmed b. Şuayb en-Nesaî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen Abdülmün'im eş-Şelebî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), "Salât", 4 (315).

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/366 (22693); İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 194 (1401); Ebû Dâvûd, "Salât", 335 (1420); Nesaî, "Salât", 6 (318).

mükellef bulunduğu; diğerlerinin ise nafil olduğu açıkça ifade edilmiştir. Hz. Ali'nin "Vitr, beş vakit namaz gibi kesin (farz) değildir. Fakat Allah Rasûlü vitir namazını sünnet kılmıştır. Ey ehl-i Kur'an! Vitr kılınız, çünkü Allah tektir (vitr), teki (vitr) sever."⁵⁵ sözü de bunu teyit etmektedir. Ancak bu görüşe göre vitir namazı, revâtib sünnetlerin içerisinde en kuvvetli olan ve terk edilmesi hoş karşılanmayan bir ibadettir.⁵⁶

Vitr namazının vacip olduğunu söyleyen Ebû Hanîfe'nin delilleri ise, "Allah size bir namaz ziyade etti ki o da vitirdir. Onu muhafaza edin ve yatsı ile fecir arasında kılın."⁵⁷, "Allah size kızıl develerden daha hayırlı olan bir namazı kılmanızı emretti. O vitir namazıdır. Vakıt olarak da yatsı ile fecir arasında belirlendi."⁵⁸ gibi hadislerdir. Zira hadislerde emir sîgası ile vitir namazının kılınması istenmektedir. Emir kipi de vücûb ifade eder. Ayrıca Hz. Peygamber, "Vitr namazı haktır/gereklidir, kim vitir kılmazsa bizden değildir." buyurmuş ve bunu üç defa tekrar etmiştir.⁵⁹ Hz. Peygamber'in bu ifadesi ağır bir tehdit içermekte olup bu üslup ancak farz veya vacip olan bir şeyin terki durumunda söz konusu olur. Diğer taraftan Ebû Hanîfe, vitir namazının sünnet olduğuna delalet eden hadislerin, vücûb ifade eden hadislerden önce varit olduğunu beyan etmiştir.⁶⁰

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/413 (1262); Tirmizî, "Vitr", 333 (453); İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 114 (1169). Bazı rivayetlerde "Vitr kesin/farz değildir, fakat Allah Rasûlü'nün bir sünnetidir..." şeklindedir (Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/396 (1232).

⁵⁶ Şîrâzî, *el-Mühhezzeb*, 1/157-159; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/363; 2/223; İbn Rüşd el-Ced, *el-Muaddimâtü'l-mimehhdât*, 1/69-70; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 87-88; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/611-613; Aynî, *el-Binâye*, 2/473-474. İmâmeyn'e göre vitir namazı sünnet olsa da vaktinde kılınmadığında daha sonra kaza edilir (Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/308; Aynî, *el-Binâye*, 2/481).

⁵⁷ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *el-Müsned* (İbn Hüsrev el-Belhî Rivayeti), thk. Latîfürrahmân el-Behrâicî (Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010), 2/845 (1125); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/271 (23851); Ahmed b. Muhammed Ebû Ca'fer et-Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, thk. Muhammed Zühri en-Neccâr (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İslâmiyye, 1399), 1/430 (2302); Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/659 (4148).

⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/442 (8); Ebû Dâvûd, "Salât", 334 (1418); Tirmizî, "Vitr", 332 (452); İbn Mâce, "İkâmetü's-salât", 114 (1168); Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 1/430 (2497); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/658 (4146).

⁵⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/92 (6863); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/127 (23019); Ebû Dâvûd, "Salât", 335 (1419); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/660 (4149).

⁶⁰ Serahsî, *el-Mebsût*, 1/308; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 1/363; 2/223-225; Aynî, *el-Binâye*, 2/477-479. Abdullah b. Mesûd, Huzeyfe b. Yemân, İbrâhîm en-Nehâî, Saîd b. Müseyyeb ve Mücâhid gibi sahâbe ve tâbiinden de vitir namazının vacip olduğu rivayet edilmiştir. Hanbelîlerden Ebû Bekr el-Hallâl da bu görüştedir (Bk. Aynî, *el-Binâye*, 2/473; İbn

İmam Ebû Hanîfe ile cumhur arasındaki bu görüş farkı, aralarındaki usûl farkından kaynaklanmaktadır. Çünkü Ebû Hanîfe, emir konusunda delilin katî ve zannî olmasına göre farz ve vacip arasında ayrıma giderek katî delil ile sabit olana farz; haber-i vâhid gibi zannî delil ile sabit olana da vacip demiştir. Diğer mezhep imamlarında ise genel olarak bu ayrım görülmemektedir. Onların müekked sünnet tabiri, Ebû Hanîfe'nin vacip tabirine karşılık gelmekte; ancak fikhî sonuçları itibarıyla aralarında bazı ihtilaflar bulunmaktadır.⁶¹

Ebû Hanîfe'nin, vitrin vacip olduğunu söylerken kendi usûlüne göre tutarlı bir hüküm verdiği görülmektedir. Zira delil olarak getirdiği hadisler, ihticâca elverişli rivayetlerdir. Bu sebeple olsa gerek, Hanefî mezhebinde vitir namazının vacip olduğu görüşü tercih edilmiştir.⁶²

4. Mina'da Şeytan Taşlama, Kurban Kesme ve Tıraş Olma Arasında Tertibin Hükümü

Âlimler, temettü veya kıran haccı yapan kişilerin “taş, baş, tıraş” olarak formüle edilen hac menâsiki arasında tertibe riayet etmenin hükmünde ihtilaf etmişlerdir. İmam Mâlik, İmam Şâfî, İmam Ahmed, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre bunlar arasında tertibe riayet sünnet olup buna uymayan kişiye herhangi bir ceza gerekmez. İmam Ebû Hanîfe'ye göre taş, baş, tıraş arasındaki sırayı gözetmek vaciptir, tertibin ihlal edilmesi halinde kurban kesme cezası (dem) gerekir.⁶³

Kudâme, *el-Muğni*, 1/611; Sami Erdem, “Vitr Namazı”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* [İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013], 43/111).

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, “Vâcip”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012), 42/411-413. Vitrin hükmü hakkında ihtilafın nedeni ilgili yerde de üzerinde durulduğu üzere sadece bu usûl farklılığı değildir. Zira bu konuda Ebû Hanîfe, diğer mezhep imamlarından farklı düşünse de onunla öğrencileri arasında herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Aksi takdirde vitrin İmameyn'e göre de vacip olması gerekirdi. Hâlbuki İmameyn, hadisleri vücûb ifade edecek kuvvette görmediği için vitrin sünnet olduğunu söylemiştir.

⁶² Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 1/308; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/168; Abdülganî b. Tâlib el-Guneymî el-Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1415/1994), 1/87. Cumhurun ve Ebû Hanîfe'nin delilleri ve bunların tahlili hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *en-Nüketü't-tarîfe fi't-tehaddüs an rüdüdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*, (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1420/2000), 162-166.

⁶³ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/416-417; Serahsî, *el-Mebsût*, 4/73; Kâsânî, *Bedâi' u's-sanâi'*, 3/143-144; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/370, 413; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 325; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/191-192; Muhammed ez-Zühri el-Gamrâvî, *es-Sirâcü'l-vehhâc alâ metni'l-Minhâc* (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.), 152-153. İmam Ahmed'e göre sıralamayı bildiği halde kasıtlı olarak buna riayet etmeyen kişi sünnete muhalefet etmiş

Cumhurun bu konudaki delili; bayramın birinci günü, “*kurban kesmeden şeytan taşladım*”, “*şeytani taşlamadan kurban kestim*” diyerek unuttuğu veya bilmediği için yaptığı fiilin hükmünü soranlara Hz. Peygamber’in, “*kurbanı kes, zorluk yoktur*”, “*taşını at, sıkıntı yoktur*” tarzında cevap vermesidir. Râvî Abdullah b. Amr (ö. 65/684), o gün bilmeden veya unutarak yapılan hac menâsikinin takdim ve tehiri hakkındaki tüm sorulara Hz. Peygamber’in, “*yapınız, size güçlük yoktur*” şeklinde cevap verdiğini söylemektedir.⁶⁴

İmam Ebû Hanîfe bu tür rivayetlere şöyle cevap vermektedir: Hadisteki “*zorluk yoktur*” ifadesinden bundan dolayı günahın olmadığı anlaşılır. Günahın olmaması kefâretin olmayacağı anlamına gelmez. Zira ihramlı iken rahatsızlandığı için veya yanlışlıkla saçını tıraş eden kişiye kefarete vaciptir, bundan dolayı da herhangi bir günah söz konusu değildir. Ayrıca kurban kesilmeden tıraş olan muhsara fidyenin gerekliliği nas ile sabit olduğuna göre⁶⁵ mazereti olmadan tıraş olan kişiye evleviyetle daha ağır ceza gerekir ki, bu da demdir. Çünkü özür halinde sakıt olmayan bir şeyin (cezanın) özür yok iken sakıt olması akıl dışıdır (mümtenidir). Hz. Peygamber’den rivayet edilen “*bugün yaptığımız ilk amelimiz şeytan taşlamak, sonra kurban kesmek, sonra da tıraş olmaktır.*”⁶⁶ hadisi ve Abdullah b. Mes‘ûd’un, “Kim bir nüsükü, diğerine takdim ederse üzerine dem gerekir.” sözü ile de istidlal eden İmam Ebû Hanîfe, görüşünü

olur. Bu durumda ondan, ceza olarak demin gerektiği ve gerekmediği şeklinde iki farklı rivayet vardır (Bk. İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/192). İmam Mâlik’e göre tıraş olma ile kurban kesme veya kurban kesme ile taş atma arasında tertibe riayet sünnettir; taş atma ile tıraş olma arasında tertip ise vaciptir. Buna riayet edilmediği takdirde ceza gerekir. Cezanın *Bidâyetü’l-müctehid*’de fidyeye, *el-Muğni*’de ise dem olduğu zikredilmektedir. (İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 325; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/192). Hacc-ı ifrâd yapan kişi için sadece taş atma ile tıraş olma arasında tertip söz konusudur. Çünkü müfride kurban kesmek vacip değildir. Ayrıca Ziyaret tavafı ile bu üç menâsik arasında tertip sünnettir, vacip değildir. Bu nedenle taş atmadan ve tıraş olmadan önce tavaf yapan kişiye ceza gerekmez, ancak tavafı önce yapmak mekruhtur (İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 3/542).

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/5 (562); Buhârî, “İlim”, 46 (124); Müslim, “Hac”, 57 (1306).

⁶⁵ Bk. Bakara 2/196. Âlimler de bu ayetin mefhumunda icmâ etmişlerdir (Bk. İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 335).

⁶⁶ Hadis kaynaklarında tespit edemediğimiz bu rivayet *et-Tecrid*, *el-Mebsût*, *Bedâi’u’s-sanâi’* ve *el-Hidâye* gibi Hanefî fıkıh kitaplarında geçmektedir (Bk. Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed es-Serrâc [Kahire: Dâru’s-Selâm, 1427/2006], 4/1890; Serahsî, *el-Mebsût*, 4/73; Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 3/144; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/370). Ancak Müslim’in Enes b. Mâlik’ten (r.a.) rivayet ettiği “*Allah Rasûlü Mina’ya geldi, cemreye taş attı. Sonra Mina’da konakladığı yere gelerek kurban kesti. Daha sonra berbere, ‘hadi kes ...’ buyurdu*” hadisi bunu teyit etmektedir (Bk. Müslim, “Hac”, 56 [1305]). Ebû Hanîfe’nin Hz. Peygamber’in bu tertip üzere hac menâsikini eda etmesini vücûbiyete hamlettiği görülmektedir.

Hac sûresi 28 ve 29'uncu ayetlerde önce kurban kesmenin sonra da tıraş olmanın zikredilmesi ile teyit etmiştir.⁶⁷

Fikhî hükümlerde kolaylık ilkesini prensip edinen Ebû Hanîfe'nin mezkûr meselede kıyas ve evleviyet delilini, kolaylık ilkesine öncelendiği görülmektedir. Bununla birlikte diğer âlimlerin hadislerden çıkarımlarını tatmin edici bulmayarak taş, baş ve tıraş fiilleri arasında tertibin gerekliliği hususunda onlardan farklı düşünmektedir. Bunda, serdettiği delillerin yanı sıra nasların genel hükmüne ve kıyasa aykırı haber-i vâhidle amel etmeme ilkesinin de etkili olduğu dikkat çekmektedir.

5. Ziyaret Tavafının Vakti

Ziyaret tavafının teşrik günlerinde yapılmasının hükmünde de İmam Ebû Hanîfe ile diğer âlimler arasında görüş farklılığı bulunmaktadır. Üç mezhebe ve İmâmeyn'e göre Ziyaret tavafının bu günlerde yapılması sünnet iken İmam Ebû Hanîfe'ye göre vacip olup geciktirilmesi dem cezasını gerektirir.⁶⁸

Cumhur, bu konuda da hac fiillerinin takdimi ve tehiri hakkındaki tüm sorulara Hz. Peygamber'in, “*yapınız, size güçlük yoktur*” şeklinde cevap vermesini dikkate alarak ziyaret tavafının geciktirilmesinden dolayı dem cezasının söz konusu olmadığını, şayet onun için son vakit belirlenseydi vaktin geçmesiyle, Arafat vakfesi gibi ziyaret tavafının da sakıt olması gerektiğini ama böyle olmadığını söylemiştir. Ebû Hanîfe Hac sûresi 29'uncu âyette emredilen “tavafın”, 28'inci ayette zikredilen “kurban kesme” üzerine atfedildiğini; mâtuf ile mâtufun aleyh, hükümde bir olduğundan kurban için belirlenen kesme vaktinin tavaf için de belirlendiğini ifade etmiştir. Buna göre kurban nasıl muvakkat bir nüsük ise ziyaret tavafı da muvakkat bir nüsüktür. Ayrıca Ebû Hanîfe, tavafın son vaktinin geçmesi ile sakıt olmamasının onun muvakkat olmasına mâni olmadığını söyleyerek bunu farz namazlara kıyas etmiştir. Çünkü namaz, vakti çıkmakla sakıt

⁶⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/47-48, 73; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 3/113, 143-144; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/370, 413.

⁶⁸ Şirâzî, *el-Mülhezzeb*, 1/417; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 3/71-72; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/186-187; Aynî, *el-Binâye*, 4/251. Ziyaret tavafının teşrik günlerindeki hükmünde ihtilaf eden âlimler son vaktinde de ihtilaf etmişlerdir. İmâm Mâlik'e göre son vakti zilhicce ayının sonuna kadardır. İmam Ebû Hanîfe, İmâmeyn, İmam Şâfiî ve İmam Ahmed ise son vakti için bir vakit tahdit etmemişlerdir (Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 3/71; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 301; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/186; Aynî, *el-Binâye*, 4/251). Tıraşın eyyâm-ı nahirden sonrasına tehir edilmesinde de aynı ihtilaf söz konusudur (Bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/413; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 3/182).

olmaz ve sonradan kaza edilir. Sonradan kaza edilmesi de namazın muvakkat olmasına engel değildir. Mikâtın ihramsız geçilmesinde dem; namazın vacibinin tehirinde sehiv secdesi vacip olduğu gibi, muvakkat olan bu tavafin geciktirilmesinde de hatanın telafisi için dem vacip olur.⁶⁹

Bu meselede İmam Ebû Hanîfe, kıyas ve dil unsurlarından hareketle ziyaret tavafinin muvakkat; vaktinde yapılmasının da vacip olduğunu söylemektedir.⁷⁰ Bunu ispat için getirdiği delillerin ne kadar dakik olduğu dikkat çekmektedir. Cumhurun görüşü her ne kadar kolaylık açısından tercih edilebilir görülse de Ebû Hanîfe'nin görüşü de delillerinden dolayı ve ihtiyat açısından dikkate almayı hak etmektedir. Hanefî mezhebinde de onun görüşünün ön planda olduğu görülmektedir.

6. Toprak Ürünlerinin Zekâtı ve Nisap Miktarı

Topraktan elde edilen ürünlerin zekâtına oşür denir. Âlimler, toprak ürünlerinin zekâta tabi olduğunda ittifak etmişlerdir. Ancak hangi ürünlerin zekâta tabi olduğunda ve ürünlerin nisap miktarında ihtilaf etmişlerdir.

Cumhura göre belli özellikleri haiz ürünler, zekâta tabidir. İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'ye göre meyvelerden sadece hurma ve kuru üzümde, diğer ürünlerde ise gıda türünden olup depoda muhafaza edilebilen maddelerde oşür vardır. İmâmeyn'e göre hububatta ve kalıcı yemişi olan meyvelerde; İmam Ahmed'e göre de ölçülebilen (tartılabilen) ve kuruyup bozulmadan kalabilen tüm ürünlerde oşür vardır. Ayrıca bu fakihler üründe beş vesk⁷¹ nisabını şart koşmuşlar, bu nisaba ulaşmayan ürünün oşrünü gerekli görmemişlerdir. İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise insanlar tarafından ekilip dikilen tüm toprak ürünleri oşre tabidir ve bunun için de bir nisap söz konusu değildir.⁷²

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 4/47-48; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 3/71-72; Aynî, *el-Binâye*, 4/250-251; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/373.

⁷⁰ Ebû Hanîfe'ye göre şeytan taşlama ve tıraş olma gibi hac menâsiki de vakitle muvakkat olup bunlar vaktinde yapılmadığında dem cezası gerekir. Diğerlerine göre bunlar vakitle muvakkat değildir; ancak eyyâm-ı teşrikda yapılması sünnettir (Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 3/85, 87, 90, 97, 99; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/413-414).

⁷¹ 1 vesk 60 sa', 1 sa' da ortalama 2,175 kg'dır. Buna göre 5 vesk takriben 653 kg'a tekabül eder. Bk. Vehbe *ez-Zühaylî*, *el-Fikhu'l-İslâmî ve edilletüh* (Dimeşk: Dârul'l-Fikr, 1418/1997), 1/144.

⁷² Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/283-284, 288-289; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/529-530, 531; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/276; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 236, 245; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/304-305; Gamrâvî, *es-Sirâcü'l-vehhâc*, 114.

Cumhur; zekâtı buğday, arpa, mısır, hurma, üzüm gibi ürünlere tahsis eden⁷³ ve sebzelerde zekâtın olmadığını beyan eden⁷⁴ hadislerden hareketle öşür verilmesi gerekli olan ürünleri belirlerken, “*beş veskten az ürünlerde zekât yoktur*”⁷⁵ hadisinden hareketle de bu ürünlerde nisabı beş vesk olarak takdir etmiştir. Ebû Hanîfe ise Bakara sûresi 267 ve En'âm sûresi 141'inci ayetlerden ve Hz. Peygamber'in “*yağmur ile sulanan ürünlerde onda bir, kova ile sulananlarda ise yirmide bir zekât vardır*”⁷⁶ hadisinden istidlal ederek tüm toprak ürünlerinden öşür verilmesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü âyet ve hadisler umumi olup herhangi bir cins ve miktar tahsisi olmaksızın topraktan elde edilen bütün mahsulleri kapsamaktadır. Karşı tarafın getirdiği delilleri haber-i vâhid olarak değerlendiren Ebû Hanîfe, Kitap ve meşhur haber ile tearuz halindeki haber-i vâhidin makbul olmadığını ve bunun beyana da hamledilemeyeceğini söylemiştir.⁷⁷

Haber-i vâhidi; Kur'ân-ı Kerîm'in umumi ve zahîrî hükümleri, fikhın genel ilkeleri ve meşhur sünnet ile değerlendirip tearuz halinde bunları haber-i vâhide tercih eden İmam Ebû Hanîfe'nin⁷⁸ toprak mahsullerinin zekâtında da bu prensipten hareket ettiği görülmektedir. Hanefî mezhebinde İmam Ebû Hanîfe'nin görüşü müftâbih olduğu gibi; bazı çağdaş âlimler de fakirlerin lehine olduğu için tüm toprak mahsullerinin zekâta tabi olması görüşünü desteklemektedirler.⁷⁹

⁷³ Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/370 (10021, 2/371 (10022); İbn Mâce, “Zekât”, 16 (1815); Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî İbn Huzeyme, *es-Sahîh*, thk. Muhammed Mustafâ el- A'zamî, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1424/2003), 2/1160 (2418); Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer ed-Dârekutnî, *es-Sünen*, thk. Şuayb Arnavût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004), 2/480 (1913). Fakihler, hadislerde zikredilen ürünlerin gıda ve depolanabilir olma gibi özellikleri olduğunu söyleyerek bu özellikteki diğer ürünleri bunlara kıyas etmişlerdir (bk. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafâ el- A'zamî (Abu Dabi: Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004), 2/385.

⁷⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/372 (10041); Tirmizî, “Zekât, 13 (638); Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/476 (1907); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/218 /7483).

⁷⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, “Zekât”, 1 (832); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/121 (9221); Buhârî, “Zekât”, 32 (1447); Müslim, “Zekât”, 1 (979).

⁷⁶ Ya' kûb b. İbrâhîm Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/90 (443); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/376; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/400 (1240); İbn Mâce, “Zekât”, 17 (1818); Tahâvî, *Şerhu Meâni'l-âsâr*, 2/35 (3084).

⁷⁷ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/283-284, 288-289; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/529-530, 531-532; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/304-305; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*, 3/1882-1887.

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Uzunpostalcı, “Ebû Hanîfe”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), 10/136.

⁷⁹ Bk. Aynî, *el-Binâye*, 3/420; Muhammed Ebû Zehre, *Fetâvâ*, thk. Muhammed Osman Şebbîr (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1431/2010), 268, 271; Hayrettin Karaman vd., *İlmihal* (Ankara:

7. Kiraya Verilen Araziden Elde Edilen Ürünlerin Zekâtı

Kiraya verilen bir topraktan elde edilen ürünlerin zekâtının kim tarafından verileceği de fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. İmâmeyn'in de yer aldığı cumhura göre zekât, ürüne taalluk ettiği için öşür, ürünü hasat eden kiracının (müstecir) vermesi gerekir. Bu âlimler öşrün, tarlanın vergisi olarak görülmesini kabul etmemişlerdir. Çünkü böyle olsaydı tarla ekilmese de öşrün verilmesi, öşrün miktarının ürüne göre değil tarlaya göre belirlenmesi, onun zimmiye de vacip olması ve zekâtın verildiği yerlere değil ganimetin sarf edildiği yerlere verilmesi gerekirdi.⁸⁰

İmam Ebû Hanîfe'ye göre öşür tarla sahibi (mûcir) verir. Çünkü mûcir, tarlasını bir bedel karşılığında⁸¹ kiraya vermekle sanki onu kendisi için ekmiş olmaktadır. Zira öşür, tarlanın vergisi olup tarlanın nemalandırılması ekip dikmekle olduğu gibi kiraya vermekle de olur. Tarla, ekilip dikildiğinde nasıl ki amaç ürün elde etmek ise kiraya verildiğinde de amaç ücret elde etmektir. Her iki durumda da nema meydana gelmekte ve çıkan ürün bir nevi tarla sahibinin olmaktadır. Bu nedenle evla olan, öşür mülkiyetle birlikte nemaya sahip olan kişinin yani mûcirin vermesidir. Şayet ürün, hasat edilmeden helak olursa mûcirden öşür düşer ama müstecirden kira bedeli düşmez. Çünkü ücret, me'cûru teslim etmekle vacip olmuştur. Ürün hasattan sonra helak olursa, kira bedeli sakıt olmadığı gibi; öşür de zimmette deyn (borç) haline geldiği için, mûcirden sakıt olmaz.⁸²

Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), 1/445; Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar* (İstanbul: İleri Basım Matbaacılık, 2019), 237. Yıldırım, "Hanefî Geleneğin İmâmeyn'in Ebû Hanîfe'ye Muhalefetini Yorumlayışı: Öşür Merkezli Bir Okuma", 54-81.

⁸⁰ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/290; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/522; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 231; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 2/330; İbn Rüşd bu konuda İmameyn'in de Ebû Hanîfe ile aynı görüşte olduğunu söylemektedir. Hâlbuki mezhebin kaynaklarında İmameyn'e göre öşrün, kiralayan kişi üzerine olduğu zikredilmektedir ki, bu durumda onlar da diğer mezhep imamları ile aynı görüşte olur. Ancak tarla iâre/ödünç olarak verilirse Hanefî mezhebinde üç imama göre öşür müsteir verir; İmam Züfer'e göre muir verir. Haracın ise muir üzerine olduğunda mezhepte ittifak bulunmaktadır (Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/522-523; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/325-326).

⁸¹ Kira bedeli, çıkan üründen olmaması şartıyla herhangi aynı bir mal olabilir (Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/522). Kâsânî'nin ifadesinden menfaatin de bedel olabileceği anlaşılmaktadır ki, buna engel bir durum yoktur. Ebû Hanîfe'ye göre çıkan ürünün bir kısmı kira bedeli olamaz. Zira bu şekilde yapılan anlaşma müzâraat akdi olur; bu akit ise ona göre caiz değildir (Bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 4/1433, 1441). Bu nedenle Ebû Hanîfe'ye göre, tarlasını kiraya veren mûcir öşrün bedelini takdir ederek kıymetini verir.

⁸² Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/522; İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethu'l-kadir*, 2/250; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/325.

Fakihlerin aklî çıkarımlar yaparak hükme varmaya çalıştıkları bu meselede Hanefî mezhebinde bazı âlimler İmam Ebû Hanîfe'nin; bazı âlimler de İmâmeyn'in görüşünü tercih etmişlerdir.⁸³ Günümüzde ürün ortaklığı şeklinde yapılan müzâraa ve müsâkât türü akitlerde, vergi ve masraflar çıktıktan sonra kalan miktardan hem mücirin hem de müstecirin ayrı ayrı onda bir oranında öşür vermesi gerektiğine dair iki görüşü cem eden üçüncü bir görüş de bulunmaktadır.⁸⁴

8. Atların Zekâtı

Âlimler nisaba ulaşan ve belli şartları taşıyan deve, sığır, manda, koyun, keçi gibi hayvanların zekâtının verilmesi gerektiğinde ittifak etmişlerdir. Eşek ve katır gibi evcil hayvanlarda ise ittifakla zekâtın olmadığını söyleyen âlimler, atın zekâtında ihtilaf etmişlerdir.

At şayet binmek, yük taşımak veya cihat yapmak için besleniyorsa ister alûfe isterse sâime olsun⁸⁵ ittifakla zekât gerekmez. Eğer atın ticareti yapılıyorsa, ister alûfe isterse sâime olsun ittifakla zekât gerekir. Ancak erkekli ve dişili olarak bir arada bulunan ve nesli için beslenen atlar cumhura göre zekâta tabi değildir. İmam Ebû Hanîfe ise neslini yetiştirmek için erkekli ve dişili olarak bir arada bulunan ve sâime olan atların zekât kapsamında olduğunu söylemiştir. Buna göre söz konusu şartları haiz olan atlardan ya at başı bir dinar ya da parasal değerleri üzerinden kırkta bir (yüzde iki buçuk) oranında zekât verilir. Ebû Hanîfe'nin öğrencisi İmam Züfer de hocası ile aynı görüştedir. Cumhurun bu konudaki delili “*atın ve kölenin zekâtından sizleri muaf tuttum*” şeklinde rivayet edilen ve Müslümanın atında ve kölesinde zekâtın olmadığını beyan eden hadis-i şeriftir.⁸⁶ Ebû Hanîfe ise Câbir b. Abdullah'tan rivayet edilen, “*sâime olan atlarda bir dinar zekât vardır*”⁸⁷ hadis-i şerifini ve Hz. Ömer'in Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh ve Alâ b. el-Hadramî gibi valilere atlardan zekât alınmasına dair verdiği talimatı ve bu

⁸³ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/326.

⁸⁴ Ebû Zehre, *Fetâvâ*, 271, 279.

⁸⁵ Alûfe, bir yılda altı aydan fazla saman ve ot gibi besinlerle ahırda beslenen; sâime ise altı aydan fazla kırlarda ve meralarda otlatarak beslenen hayvanlara denir.

⁸⁶ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/118 (711), 12/244 (7295); Buhârî, “Zekât”, 45 (1463); Müslim, “Zekât”, 2 (982); Ebû Dâvûd, “Zekât”, 4 (1574, 11 (1595); Tirmizî, “Zekât”, 3 (620), 8 (628); İbn Mâce, “Zekât”, 4 (1790), 15 (1812); Nesâî, “Zekât”, 17 (2258).

⁸⁷ Bk. Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. Avadullah (Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.), 7/338 (7665); Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/35 (2019); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/201 (7419).

minvaldeki uygulamasını⁸⁸ hüccet kabul etmiştir. Cumhuriyetin delil olarak getirdiği hadisin binmek ve savaşta kullanmak için beslenen atlarla ilgili olduğunu, sâime olanların ise bu kapsamda olmadığını söyleyen Ebû Hanîfe, nema açısından atları davarlara kıyas ederek üreme amaçlı olan atları da zekât kapsamında değerlendirmiştir.⁸⁹

Sadece erkeklerin veya sadece dişilerin bir arada olduğu atların zekâtında ise Ebû Hanîfe'den iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bir rivayete göre sâime olan deve, sığır ve davar cinsine zekât vacip olduğu gibi bu tür atlara da zekât vaciptir. Diğer rivayete göre nema özelliği olmadığı için bunlara zekât vacip değildir; sahih olan da bu görüştür.⁹⁰

Bu meselede her ne kadar cumhuriyetin getirdiği hadisler daha sahih olsa da bunların delaletinde kapalılık bulunmaktadır. Bu nedenle Ebû Hanîfe, başka rivayetleri ve sahâbe tabikatını göz önünde bulundurarak onlardan farklı bir hüküm vermiştir. Hanefî mezhebinde, bazı âlimler bu konuda İmâmeyn'in görüşünün müftâbih olduğunu söylese de delili daha kuvvetli kabul edilerek Ebû Hanîfe'nin görüşü ön plana çıkarılmıştır. Küçük ve büyük baş hayvanlarda zekât farz iken, günümüzde büyük sermayelerin söz konusu olduğu atlarda zekâtın olmadığını söylemek İslâm'ın genel prensipleri ile bağdaşmamaktadır.⁹¹

9. Kurbanın Hükümü

Fedakârlığın ve sosyal yardımlaşmanın en güzel örneklerinden biri olan kurban ibadetinin meşruiyetinde ittifak halinde olan âlimler onun fikhî hükmünde ihtilaf etmişlerdir. Cumhura göre gücü yeten Müslümanların kurban kesmeleri, terki hoş olmayan müekked bir sünnettir. Saîd b. Müseyyib (ö. 94/713), Alkame (ö. 62/682), Esved (ö. 99/717) ve Atâ (ö. 114/732) gibi tâbiînin önemli fukahası

⁸⁸ Bk. Ebû Ahmed Humejd b. Mahled İbn Zencûye, *Kitabü'l-Emvâl*, thk. Şâkir Zib Feyyâz (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 3/1022 (1887); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/202 (7420). İbn Zencûye Hz. Osman'ın da atlardan zekât aldığını rivayet etmektedir (Bk. İbn Zencûye, *Kitabü'l-Emvâl*, 3/1026 (1890). Ayrıca bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/465.

⁸⁹ Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/262-263; Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/464-465; Mergînânî, *el-Hidâye*, 1/256; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 234-235; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/252-253; Aynî, *el-Binâye*, 3/337-338; Zühaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletüh*, 3/1928-1929.

⁹⁰ Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/464.

⁹¹ Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, 2/465; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 130; el-Fâzıl Abdülganî el-Karabâğî, *Şerhu'l-Muhtâr*, thk. Abdülkadir Kabdan (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017), 1/175; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/245. Hayrettin Karaman vd., *İlmihal* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006), 1/456; Din İşleri Yüksek Kurulu, *Fetvalar* (İstanbul: İleri Basım Matbaacılık, 2019), 237.

da bu görüştedir. İmam Ebû Hanîfe'ye göre ise kurban vaciptir. Leys (165/781), Sevrî (ö. 161/778), Rabîa (ö. 136/753), Evzâî (ö. 157/774) ve Züfer (ö. 158/775) gibi fakihlere göre de kurban vaciptir. İmâmeyn ve İmam Mâlik'ten kurbanın vacip olduğuna dair ikinci bir görüş de rivayet edilmiştir.⁹²

Cumhur kurbanın sünnet olduğunu Hz. Peygamber'in, “*Üç şey bana farz kılındı size ise nafiledir: Vitir namazı, kurban kesmek ve sabah namazının sünneti.*”⁹³, “... *Kurban atanız İbrâhîm'in sünnetidir.*”⁹⁴ ve “*Zilhicce ayı girince kurban kesmek isteyen kişi saçını ve tırnaklarını kesmesin.*”⁹⁵ hadislerinden istidlal etmiştir. Çünkü hadiste kurbanın sünnet olduğu açıkça ifade edilmiş, kesmek kişinin tercihine bırakılmıştır. Hz. Ebû Bekr (ö. 13/634) ve Hz. Ömer (ö. 23/644) ve diğer bazı sahâbeden de kurbanın sünnet olduğu rivayet edilmiştir.

İmam Ebû Hanîfe ise Kevser sûresi 2'nci ayette “*Rabbin için namaz kıl ve kurban kes*” buyrulduğunu, burada mutlak olarak gelen emrin vücûb ifade ettiğini söylemiş; ayrıca “*Kurban kesmeye imkân bulup da kesmeyen kişi namazgâhımıza yaklaşmasın.*”⁹⁶ “*Ey insanlar! Her ev halkının her sene kurban kesmesi gerekir.*”⁹⁷ ve “*Kurbanını bayram namazından önce kesen kişi tekrar kurban kessin. Sonra kesenin de kurbanı tamdır. Böyle yapanlar, Müslümanların usulüne*

⁹² Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, 1/432; İbn Rüşd el-Ced, *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*, 1/224; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 391; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/3; Aynî, *el-Binâye*, 12/4-5. Hanefî mezhebine ait eserlerde kurbanın İmameyn'e göre de vacip olduğu, İmam Ebû Yûsuf'a göre müekked sünnet, İmam Muhammed'e göre vacip olduğu, İmam Ebû Yûsuf'tan vacip ve sünnet şeklinde iki farklı görüşün rivayet edildiği gibi bazı ayrıntılar yer almaktadır. Ancak mezhepte Tahâvî'nin, “kurban Ebû Hanîfe'ye göre vacip, İmameyn'e göre sünnettir” şeklindeki rivayetine binaen ağırlıklı olarak bu görüş kabul edilmiştir. Ayrıca bazı kaynaklarda İmam Ebû Hanîfe'nin, zengin olan kişinin kendisi ve küçük çocukları için ayrı ayrı kurban kesmesi gerektiği kanaatinde olduğu rivayet edilmiş ama muhakkikler Ebû Hanîfe'nin zâhirü'r-rivâyedeki görüşüne göre bunun vacip olmadığını söylemişlerdir. Çocuğun malı olursa, yine ondan sahih olan görüşe göre, çocuk için kurban vacip değildir (Bk. Mergînânî, *el-Hidâye*, 4/1463-1464; Abdullah b. Mahmûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîl'l-Muhtâr*, nşr. Muhammed Adnân Derviş (Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts), 5/465, 467; Aynî, *el-Binâye*, 12/13; Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, 3/98-99).

⁹³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/485 (2050).

⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/34 (19283); İbn Mâce, “Edâhî”, 3 (3127); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/438 (19016).

⁹⁵ Müslim, “Edâhî”, 7 (1977); Ebû Dâvûd, “Edâhî”, 3 (2791); Tirmizî, “Edâhî”, 19 (1523); İbn Mâce, “Edâhî”, 11 (3149).

⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/24 (8273); İbn Mâce, “Edâhî”, 2, 3123; Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/500 (4743); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüfî, *el-Müstedrek*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 4/258 (7565); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/477 (19013).

⁹⁷ Ebû Dâvûd, “Edâhî”, 1 (2788); Tirmizî, “Edâhî”, 19 (1518); İbn Mâce, “Edâhî”, 2 (3122).

*uygun hareket etmiştir*⁹⁸ gibi hadisleri delil olarak getirmiştir. Zira hadislerde imkân bulunduğu halde kurban kesmeyenler için yapılan tehdit ve usule uygun olarak kesmeyenlerden kurbanı tekrar kesmelerinin talep edilmesi ancak vacip bir ibadet için söz konusu olur. Cuma namazının farz olduğu gün “cuma günü” olarak isimlendirildiği gibi kurban kesilen gün de “kurban günü” (يوم الأضحى) olarak isimlendirilmiş ve kurban o güne muzâf kılınmıştır ki, bu dahi onun vacip olduğunu gösterir. Çünkü muzâf muzâfun ileyhe tahsis edilmiş olup muzâfun ileyh mevcut olursa muzâf sabit olur. Aksi takdirde ona tahsis edilmesi bir kenara, onunla hiç alakası olmazdı. Diğer taraftan Ebû Hanîfe, kurbanın isteğe bırakıldığını ifade eden hadislerdeki kullanımın, “*namaz kılmayı isteyen kişi abdest alsın*” veya “*cuma namazı kılmak isteyen kişi gusletsin*” hadislerindeki⁹⁹ kullanım ile aynı olup bundan kurbanın kişinin tercihine bırakıldığı gibi bir anlamın çıkmayacağını; kurbanın sünnet olduğunu ifade eden hadislerin zayıf olduğunu; Hz. İbrahim’in sünneti olması da “ondan tevarüs eden bir ibadet” anlamına geldiğini söylemiştir.¹⁰⁰

Ebû Hanîfe, kurbanın hükmünde iki öğrencisi ve diğer mezhep imamları ile farklı düşünse de delil olarak getirdiği hadislerin hükme delaleti daha sarih ve hadisler de ihticâca elverişli olduğundan mezhepte bu görüşün tercih edildiği görülmektedir. Kaldı ki o, bu meselede yalnız olmayıp dönemin önde gelen birçok âlimi de onunla aynı kanaattedir. Zekâta olduğu gibi kurbanda da Ebû Hanîfe’nin görüşü ihtiyaç sahibi kişilerin lehine bir durum arz etmenin yanında toplumdaki sosyal yardımlaşmayı da daha etkin ve aktif kılacak bir fonksiyona sahiptir.

C. Görüşlerin Tahlili

İmam Ebû Hanîfe’nin münferit kaldığı meseleleri doğru bir şekilde tahlil edebilmek için onun ichtihadlarında takip ettiği usûlü bilmenin gerekli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü fikhî meselelerde usûl farklılığı fûrû fıkhıta da birtakım ihtilaflara neden olmaktadır ve bu sadece Ebû Hanîfe’ye has olan bir durum değildir. Mezhep sahibi olan müctehidlerin, kendilerine has usûlden hareketle

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/179 (12120); Buhârî, “Edâhî”, 1 (5545); Müslim, “Edâhî”, 2 (1960).

⁹⁹ Biraz farklı lafızlarla bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/77 (17536); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3/267 (56758). Benzer bir örnek için bk. “*Sizden hac yapmak isteyen kişi acele etsin...*” (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/333 (1834); Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 6 (1732); İbn Mâce, “Menâsik”, 1 (2883).

¹⁰⁰ Deliller hakkında ayrıntılı bilgi için Bk. Kâsânî, *Bedâi’u’s-sanâi’*, 6/264-268; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid*, 391-392; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8/3-4; Aynî, *el-Binâye*, 12/4-8, 22.

birçok fikhî konuda farklı sonuçlara ulaştıkları, ilim ehli arasında bilinen bir hakikattir.

İmam Ebû Hanîfe ichtihadlarında Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas gibi aslî delillerle birlikte istihsan ve örf gibi ferî delilleri kullanmıştır.¹⁰¹ O, mutlak ve müstakil bir müctehid olarak Kur'ân ilimlerini ayrıntılı olarak bildiği gibi râvilerin hallerine, rivayetlerin nâsîh ve mensûh olanlarına varıncaya kadar hadis ilminin inceliklerine de vakıftı. Sahabe fetvalarında ve onların ittifak ve ihtilaf ettikleri meselelerde de derin bilgi sahibi idi. İmkân nispetinde tüm delilleri cem ederek amel eder, amel imkânı kalmadığında Kitab'ın umumi ifadelerin katılığı karşısında âhâd haberi terk ederdi. Tearuz anında mütevatir ve meşhur haberi, âhad habere; tarih olarak sonra gelen rivayeti öncekine tercih ederdi. Kavli sünneti fiilî sünnete; mürsel dahi olsa sünneti kıyasa öncelirdi. Kitap, sünnet veya sahabe fetvalarında delil bulunmayan zorunlu hallerde de kıyasa müracaat ederdi. Ancak yaşadığı çevrenin etkisi ile özellikle haber-i vâhidleri kabulde ihtiyatla hareket eder, bu tür rivayetleri fikhın genel ve yerleşik ilkeleri, hatta sahabe ve tabîinin ittifak ettikleri uygulamalarla karşılaştırarak değerlendirirdi. Bu nedenle Kur'ân ve sünnetten elde edilen genel kaidelere aykırı haber-i vâhidlerle amel etmez; umûmü'l-belvâ olan bir konuda gelen âhâd haberi şâz kabul ederek kıyas ve istihsan gibi delilleri daha sık kullanırdı. Bütün bunlarla birlikte hüküm çıkarırken nasların açıklık ve kapalılığı, Arap dilinin incelikleri, kelimelerin delaleti, fakir ve zayıfların maslahatı, evla, evleviyet ve ihtiyat gibi unsurları da dikkate alırdı.¹⁰²

¹⁰¹ Bu konuda nakiller için bk. Vehbî Süleymân Gâvcî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), 107-109. Gâvcî, bu bilginin naklinde kaynakların ittifak halinde olduğunu kaydeder.

¹⁰² Ayrıntılı bilgi için bk. Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullah İbn Abdilber en-Nemerî, *el-İntikâ' fî fedâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ* (Kahire: Mektebetü'l-Kudsi, 1350/1931), 139-147; Kevserî, *en-Nüketü't-tarîfe*, 241-247; Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, çev. Osman Keskiöğlü (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997), 261-374; Gâvcî, *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*, 107-117, 138-150; Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", 10/135-137; Muhammet Esat Kılıçer, *İslam Fıkhdında Re'y Taraftarları* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994), 89-92, 98-108; Ünal, *İmam Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, 93-138, 154-195. Günümüzde yapılan bazı çalışmalarda haber-i vâhidle amel etmek için İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen bazı şartların ona nispeti isabetli görülmemektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, "İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet" (Doktora Tezi), 182-214, 296-336; Syamsuddîn, "Ebû Hanîfe'nin Âhad Hadisi İslam Hukukunun Bir Kaynağı Olarak Kullanması", çev. Abdullah Kahraman, 319-331; Günay, "Hanefî Usûlündeki Bazı Prensiplerin İmam Ebû Hanîfe'ye Nispetinin Değerlendirilmesi", 299-325.

Ebû Hanîfe'nin ana hatları ile işaret ettiğimiz hüküm çıkarma metodu münferit kaldığı meselelerde somut bir şekilde görülmektedir. Örneğin hurma nebîzi ile abdest meselesinde İbn Me'sûd'un rivayet ettiği ve şöhret seviyesine ulaşan hadisten dolayı kıyası terk ederek istihsanla, seferde su olmadığında nebîzle abdestin alınabileceğine cevaz vermiştir. Bazı ayetlerin delaletine kıyasla ve sahabe uygulamasını dikkate alarak Arapça dışındaki ana dilde ibadetin yapılabileceğine kail olmuştur. Hüccet değeri olan hadislerin üslûbu ve delaleti ile birlikte sahabe kavlini de dikkate alarak vitir namazının vacip olduğunu söylemiş, vitrin sünnet olduğunu ifade eden hadisler ile vacip olduğunu ifade eden hadisleri öncelik ve sonralık açısından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Hz. Peygamber'in uygulamasına dair gelen rivayeti de dikkate alarak Kur'ân'da zikredilen ve fakihlerin ittifak ettiği genel hükme kıyasla ve evleviyet ilkesine binaen Mina'da taş, baş ve tıraş arasındaki tertibin vacip olduğuna kail olmuş; tertibin terki halinde kurban (dem) cezasını gerekli görmüştür. O, bu konuda cumhurun istidlal ettiği hadislerin istidlal yönüne delaletini kabul etmemiştir. Kıyas ve dil unsurlarından hareketle de Ziyaret tavafının üç günle muvakkat olduğunu söyleyerek tehiri halinde dem cezası gerekli görmüştür ki, bu meselede fıkıhın, incelikleri bilmek olduğu ve onun da bu inceliklere vukufiyeti daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Âyet ve hadislerin umum ifadesinden toprak mahsullerinin tamamında öşrün farz olduğunu söylemiş ve bunda belli bir nisap şartı da aramamıştır. Cumhurun delil getirdiği hadisleri ise haber-i vâhid olduğu için nasların umumunu tahsis edici kuvvette görmemiştir. Kira gelirini nema açısından ürüne kıyas ederek kiraya verilen arazinin öşrünün tarla sahibi tarafından verilmesinin daha evla olduğunu söylemiştir. Bu meselede öşrün kiracıya ait olduğunu söyleyen cumhurun delili de akli olup nâstan herhangi bir delil bulunmamaktadır. Atları nema yönüyle davarlara kıyas ederek nesil üretmek için beslenen atların zekâta tabi olduğunu söyleyen Ebû Hanîfe, bu konuda Hz. Ömer'in uygulamasını da delil getirmiş, cumhurun istidlali olan hadisleri ise farklı şekilde yorumlamıştır. Âyet ve hadislerin üslûbu ve delaletinden dolayı kurbanın vücûbiyetine hükmetmiş, cumhurun sünnet olduğuna dair zikrettikleri rivayetlerin bir kısmını sıhhat, bir kısmını da delalet yönünden eleştirmiştir.

Meseleleri ele alırken onun akli ve nakli tüm delilleri başarılı bir şekilde mütalaa ettiği ve konuları daha geniş açıdan değerlendirdiği görülmektedir. Deliller incelendiğinde akla ilk önce cumhurun delillerinin kuvvetli ve görüşlerinde haklı olduğu gibi bir düşünce gelirken İmam Ebû Hanîfe'nin delillerine muttali olunduğunda zihin bu yargıdan vaz geçerek onun delillerinin

de en az cumhurun delilleri kadar ve hatta zaman zaman onlardan daha kuvvetli olduğu fikrine kaymaktadır. Bu nedenledir ki, yalnız kaldığı meselelerin nerede ise tamamında Hanefî mezhebinde onun icthadı tercih edilmektedir.

Yalnız kaldığı fikhî meseleler derken esasında İmam Ebû Hanîfe'nin bu konularda gerçek anlamı ile yalnız kaldığını söylemek de mümkün değildir. Çünkü o, icthadlarını çoğu kez sahâbî kavli ile teyit etmiştir. Ayrıca kaynaklarda tabiînden ve tebe-i tâbiînden birçok âlimin de bu görüşte olduğu zikredilmiştir.

Bununla birlikte mezkûr meseleler arasında Arapça dışında ana dilde ibadet konusunda İmam Ebû Hanîfe'nin delillerinin zayıf ve gerçek anlamı ile yalnız kaldığı söylenebilir. Onun, diğer dillere birebir tercüme edilen meallerin Kur'ân olarak isimlendirilebileceğinden hareketle böyle bir çıkarımda bulunması çok makul ve makbul bir yaklaşım olarak gözükmemektedir. Nitekim Hanefî mezhebinde dahi revaç bulmayan bu görüşten onun rücu ettiği mezhepte ön plana çıkmakta ise de rücu etmediği varsayıldığında fetva İmâmeyn'in görüşü üzeredir. Diğer meselelerin nerede ise tamamında mezhepte müftâbih olan onun görüşleridir. Cumhura muhalif olsa da bilhassa zekât konusundaki icthadları bugün hem İslam'ın sosyal yardımlaşma ruhuna hem de fakirlerin menfaatine daha uygundur.

D. Sonuç

İslam düşünce ve fıkıh tarihinde derin izler bırakan İmam Ebû Hanîfe, icthadlarında Kitap, sünnet, icmâ, kıyas, sahabe kavli, istihsan ve örf gibi delilleri kullanmıştır. Delillerden hüküm çıkarmak için ortaya koyduğu kriterlerden dolayı bazı fikhî meselelerde cumhurdan farklı görüşlere kail olmuştur. Ancak doğası gereği ihtilafın kaçınılmaz olduğu fikhî meselelerde münferit kalma, sadece ona özgü bir durum değildir.

İbadetler alanında yalnız kaldığı görüşlerin ele alındığı bu makalede İmam Ebû Hanîfe'nin cumhurdan yani diğer mezhep imamlarından ve İmâmeyn'den farklı olan yirmi üç civarında görüşü tespit edilebilmiştir. Makalenin hacmini aşacağından bunlardan güncel olan ve zaman zaman gündem oluşturan dokuz mesele ayrıntılı olarak ele alınmış ve tahlil edilmiştir.

İmam Ebû Hanîfe'nin, münferit kalsa da bu meselelerde mutlaka bir delilden hareket ettiği görülmektedir. Bu delil bazen âyet ve hadisin bizzat kendisi, bazen nasların umumi ifadeleri, bazen de kıyas ve istihsan olmuştur.

Nasların anlaşılmasında ve delaletinde dilin inceliklerini, evla ve evleviyet gibi unsurları da dikkate almıştır.

Ebû Hanîfe'nin icihadlarında hadislere aykırı davrandığını iddia etmek kanaatimize göre ilmî hakikatlere aykırıdır. Çünkü onun teşride Kitap'tan sonra ikinci temel kaynak olarak sünnete/hadise müracaat edip zayıf da olsa hadisi kıyasa ve re'ye tercih ettiği ve hatta birçok müctehidin delil olarak kabul etmediği mürsel rivayetlerle dahi amel ettiği hususunda bildiğimiz kadarıyla ilim ehli arasında bir ihtilaf bulunmamaktadır. Ne var ki, yaşadığı çevrenin siyasi ve sosyolojik özelliklerinden dolayı bilhassa haber-i vâhidlerle amel etmek için birtakım şartlar ortaya koymuş; sübûtu veya delaleti problemlili olan ya da nasların umumuna veya ittifakla mamûlün-bih olan genel ilkelere aykırı âhad haberleri itibara almamıştır. Bununla birlikte icihadlarında başka rivayetlerden veya sahabe kavlinden de istidlal etmiştir.

E. Kaynakça

Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 11 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983.

Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavût vd. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.

Akın, Ertuğrul. Diğer Müçtehitlerle Farklılıkları Bağlamında Ebû Hanîfe'nin İctihat Mantığı. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *el-Binâye şerhu'l-Hidâye*. thk. Eymen Sâlih Şa'bân. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012.

Azimatov, Zaylabidin. "Ebû Hanifeye Yöneltilen Eleştiriler". *Dini Araştırmalar* 8/24 (Haziran 2006), 169-178.

Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.

Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1419/1999.

Cessâs, Ebû Bekr er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1431/2010.

Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût vd. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.

Din İşleri Yüksek Kurulu. *Fetvalar*. İstanbul: İleri Basım Matbaacılık, 2019.

Dönmez, İbrahim Kâfi. "Vâcip", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012. 42/411-413.

Duman, Soner. "Ebû Hanîfe'nin İctihadlarındaki Değişim (Kaynaklar, Sebepler, Analiz)". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19. Nisan 2012. 441-465.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût. 7 cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-Alemiyeye. 1430/2009.

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Müsned* (İbn Hüsrev el-Belhî Rivayeti). thk. Latîfürrahmân el-Behrâicî. 2 cilt. Mekke: el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, 1431/2010.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. *el-Âsâr*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.

Ebû Zehre, Muhammed. *Fetâvâ*. thk. Muhammed Osman Şebbîr. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1431/2010.

Ebû Zehre, Muhammed. *Ebû Hanîfe*. Çev. Osman Keskiöğlü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.

Erdem, Sami. "Vitr Namazı". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013. 43/111-113.

Erdoğan, Mehmet. "İmam Ebû Hanîfe ve Kadının Nikah Akdinde Taraf Olması". *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2 (2002), 255-257.

Gamrâvî, Muhammed ez-Zührî. *es-Sirâcü'l-vehhâc alâ metni'l-Minhâc*. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.

Gâvcî, Vehbî Süleymân. *Ebû Hanîfe en-Nu'mân*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009.

Günay, Hacı Mehmet. "Hanefî Mezhebi'nin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler, Hiyerarşi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar". *İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. Bursa: KURAV Yayınları, 2005.

Günay, Musa. İslam Hukukunun Oluşum Sürecinde İctihad: Ebû Hanîfe Örneği. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2012.

Günay, Musa. Hanefî Usulündeki Bazı Prensiplerin İmam Ebû Hanîfe'ye Nispetinin Değerlendirilmesi. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19. Nisan 2012. 299-325.

Gürler, Kadir. Buhârî'nin Hanefîler İçin Kullandığı 'Bazı İnsanlar' İfadesine Yönelik Bedrüddîn el-Aynî'nin Değerlendirmeleri". *Uluslararası Bedrüddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı: Tebliğler, Müzâkereler*. Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2016. 355-369.

Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nîsâbüfî. *el-Müstedrek*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.

Haskefî, Alâüddîn Muhammed b. Ali. *ed-Dürri'l-muhtâr*. thk. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye 1423/2002.

İbn Abdilber, Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdullah en-Nemeri. *el-İntika' fi fezâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukahâ*. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1350/1931.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenvri'l-ebâr*. thk. Abdülmecîd Tu'me. 12 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1436/2015.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Kitâbu'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409/1988.

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Şerhu Feth'ul-kadîr*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğnî*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1429/2008.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabîyye, ts.

İbn Rüşd el-Ced, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Beyân ve't-tahsîl*. thk. Muhammed Hacî vd. 20 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1408/1988.

İbn Rüşd el-Ced, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed. *el-Mukaddimâtü'l-mümehhidât*. nşr. Muhammed Ali Beyzûn. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.

İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. thk. Alî Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1425/2004.

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshak es-Sülemi. *es-Sahîh*. thk. Muhammed Mustafa el- A'zami. 2 cilt. Beyrut: el-Mektebû'l-İslâmî, 1424/2003.

İbn Zencüye, Ebû Ahmed Humeyd b. Mahled. *Kitabü'l-Emvâl*. thk. Şâkir Zib Feyyâz. 3 cilt. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmîyye, 1406/1986.

İltaş, Davut. "Ebû Hanîfe'nin Haramlık Doğuran Süt Emme Müddeti Konusundaki Görüşünün Temellendirilmesi". *Bilimname* XXV/2. 2013. 7-48.

Kahraman, Abdullah. "Ebu Hanife'nin İctihatlarında İnsan Hürriyetine ve Onuruna Verdiği Önemi Gösteren Bir Örnek -Sefihin Hacir Edilmemesi-". *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2. 2002. 247-253.

Karabâğî, el-Fâzıl Abdülganî. *Şerhu'l-Muhtâr*. thk. Abdülkadir Kabdan. 2 cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1438/2017.

Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn. *ez-Zehîra*. thk. Muhammed Hacî vd. 14 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî. 1994.

Karaman, Hayrettin vd., *İlmihal*. 2 cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2006.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mesûd. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. thk. Muhammed Tâmir. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1426/2005.

Keveserî, Muhammed Zâhid. *en-Nüketü't-tarîfe fî't-tehaddüs an rüdüdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanîfe*. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1420/2000.

Kılıçer, Muhammed Esat. *İslam Fıkında Re'y Taraftarları*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1994.

Koca, Ferhat. Hanefî Mezhebinde Ebû Hanfe İle Ebû Yûsuf ve Muhammed Arasındaki Hukukî Görüş Farklılıkları. *EKEV Akademik Dergisi* 8/18. Kış 2004. 143-160.

Köse, Saffet. "Hile-i Şer'iyye Konusunda Ebû Hanîfe'ye Yöneltilen İthamlar". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19. Nisan 2012. 149-162.

Kudûrî, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed es-Serrâc. 12 cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1427/2006.

Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el- A'zami. 8 cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004.

Mâverî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavvaz. 19 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1419/1999.

Mergînânî, Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. thk. Muhammed Tâmir. 4 cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1433/2012.

Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. nşr. Muhammed Adnân Derviş. 5 cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkam, ts.

Meydânî, Abdülganî b. Tâlib el-Guneymî. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1415/1994.

Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî. *el-Asl*. thk. Muhammed Boynukalın 12 cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

Nesaî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasen Abdülmün'im eş-Şelebî. 12 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.

Okur, Kâşif Hamdi. "Ebû Hanîfe ve Anadilde İbadet". *İslami Araştırmalar Dergisi* 15/1-2. 2002. 83-90.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Şemsü'l-Eimme. *el-Mebsût*. thk. Ebû Abdullah Muhammed Hasen. 30 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

Syamsuddîn, Sahiran. “Ebû Hanîfe’nin Âhad Hadisi İslam Hukukunun Bir Kaynağı Olarak Kullanması”. çev. Abdullah Kahraman. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2. (Aralık 2003), 319-331.

Şahyar, Ataullah. “Ehl-i Hadis Tarafından Ebû Hanîfe’ye Yöneltilen Tenkitler”. *Journal of Islamic Research* 6 (Haziran 2013) 6-21.

Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali. *el-Mühezzeb*. nşr. Zekeriyâ Umeyrât. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1416/1995.

Taberânî, Ebû’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu’cemü’l-Evsat*. thk. Tânk b. Avadullah. 10 cilt. Kahire: Dâru’l-Harameyn, ts.

Tâhâ Yûnus, Abdülmuhsin. “el-Mesâilü’l-fikhiyye elletî fevveza fihâ el-İmâm Ebû Hanîfe rahimehullah el-Hükme ilâ Ra’yi’l-mübtelâ”. *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KÜİFD)* 1/1 (Kasım 2017), 123-158.

Tahâvî, Ahmed b. Muhammed Ebû Ca’fer. *Şerhu Meâni’l-âsâr*. thk. Muhammed Zührî en-Neccâr. 4 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İslâmiyye, 1399.

Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *el-Câmi’u’s-sahîh*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. 6 cilt. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1998.

Tok, Fatih. “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia: Mürcülük ve Halku’l-Kur’ân”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012) 245-267.

Uteybî, Cevzâ bt. Bâdî. *Müfredâtu Ebî Hanîfe fi’l-muâmelâti’l-mâliyye ve tatbikühe’l-muâsıra*. Riyad: Melik Suûd Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1426.

Uzunpostalcı, Mustafa. “Ebû Hanîfe”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10/131-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.

Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebû Hanîfe’nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.

Yeniçeri, Celal. “Ebû Hanîfe’nin Hayatı, Malî ve İktisadî Görüşleri”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 255-272.

Yıldırım, İlyas. “Hanefî Geleneğin İmâmeyn’in Ebû Hanîfe’ye Muhalefetini Yorumlayışı: Öşür Merkezli Bir Okuma”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 34 (Ekim 2019), 51-84.

Yiğit, Metin. *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe’nin Usûl Anlayışında Sünnet*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Yiğit, Metin. “İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe’nin Usûl Anlayışında Sünnet”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 19 (Nisan 2012), 69-114.

Zühaylî, Vehbe. *el-Fıkhü’l-İslâmî ve edilletüh*. 10 cilt. Dimeşk: Dâru’l-Fıkr, 1418/1997.